

**ЗМІСТ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ:
ОГЛЯД ПРАКТИКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЗА 2018 РІК**

У статті аналізується практика Конституційного Суду України за минулий рік щодо захисту ним права на соціальний захист громадян. Автор окрему увагу приділяє формулюванню Судом змісту цього конституційного права, а також можливим обмеженням певних соціальних прав, особливо в умовах фінансової неспроможності держави.

Ключові слова: право на соціальний захист, соціальні права, правова позиція, Конституційний Суд України, зміст та обсяг прав.

В статье анализируется практика Конституционного Суда Украины за прошлый год по защите им права на социальную защиту граждан. Автор особое внимание уделяет формулировке Судом содержания этого конституционного права, а также возможным ограничениям некоторых социальных прав, особенно в условиях финансовой несостоятельности государства.

Ключевые слова: право на социальную защиту, социальные права, правовая позиция, Конституционный Суд Украины, содержание и объем прав.

The article analyzes the practice of Constitutional Court of Ukraine over the past year in the domain of protecting the right to social protection of citizens. The author pays special attention to the content of this constitutional right specified by the Court, as well as the possible restriction of certain social rights, especially under conditions of financial insolvency of the state.

Key words: right to social protection, social rights, legal position, Constitutional Court of Ukraine, content and scope of rights.

Постановка проблеми. Стаття 46 Конституції України передбачає, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Відповідно до положень статті 22 Основного Закону України конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Зміст конституційного права на соціальний захист, на нашу думку, потребує ґрунтовного аналізу, з огляду на практику Конституційного Суду України, особливо в умовах фінансової неспроможності держави виконувати взяті на себе зобов'язання щодо певних соціальних пілль, виплат тощо, адже доводиться констатувати, що «через економічні проблеми держава фактично не спроможна забезпечити і гарантувати всім громадянам більшість проголошених у Конституції соціальних і економічних прав і свобод» [8, с. 39].

Ступінь дослідження проблематики. Проблемні аспекти забезпечення державою соціальних прав окремих громадян, гарантованих національним законодавством, а також відступу від своїх зобов'язань державою в умовах складної фінансово-економічної ситуації були предметом наукових досліджень О. Прієшкіної, Н. Плахотнюк, Н. Шаптали.

Мета статті. В межах цієї статті ми проаналізуємо зміст конституційного права на соціальний захист, розкритий в рішеннях Конституційного Суду України. Також дослідження стосуватиметься обґрунтування підстав можливих обмежень або скасування окремих соціальних прав, а також їх оцінки з точки зору принципу верховенства права.

Вклад основного матеріалу. Проблема неможливості виконання позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення соціальних прав, встановлених законами, часто спонукала вітчизняний законодавчий орган застосовувати практику прийняття Державного бюджету на наступний рік та паралельно вносити зміни до діючих законів, якими обмежувалася або скасовувалася дія певних законодавчих положень, що стосувалися окремих видів доплат, соціальних пільг чи допомоги.

У своїх Рішеннях Конституційний Суд України сформулював правову позицію, відповідно до якої «систематичне зупинення законами про Державний бюджет України дії чинних законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій фактично скасовує їх дію» [9].

Суд, аналізуючи законодавчу діяльність Верховної Ради України, дійшов висновку, що при прийнятті законів про Державний бюджет України систематично зупиняється дія інших законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій, які є складником конституційного права громадян на соціальний захист і достатній рівень життя кожного (статті 46, 48 Конституції України).

Звичайно ж право на соціальний захист не має абсолютного характеру і допускається його обмеження. Відповідно, Конституційний Суд України розглянув у своїх рішеннях випадки, коли обмеження прав і свобод людини та громадянина є правомірними.

Аналізуючи це питання, Суд насамперед спирався на положення статті 64 Конституції України, в якій передбачено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини із зазначенням строку дії цих обмежень, та визначено ряд конституційних прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних обставин.

Крім того, Суд звернув увагу на те, що внаслідок зупинення на певний час дії чинних законів України, якими встановлено пільги, компенсації чи інші форми соціальних гарантій, відбувається фактичне зниження життєвого рівня громадян, який не може бути нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму (частина третя статті 46 Конституції України), та порушується гарантоване у статті 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень. В цьому контексті заслуговує на увагу висновок КСУ про те, що не виконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб підриває принцип довіри особи до держави, що закономірно призводить до порушення принципів соціальної, правової держави.

Таку правову позицію про те, що право громадян на соціальний захист, інші соціально-економічні права можуть бути обмежені, у тому числі шляхом зупинення дії законів (їх окремих положень), лише в умовах воєнного або надзвичайного стану на певний строк, Конституційний Суд України висловлював і раніше, наприклад, у Рішенні від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002.

Конституційний Суд України в своєму рішенні зазначив, «що оскільки для значної кількості громадян України пільги, компенсації і гарантії, право на які передбачене чинним законодавством, є додатком до основних джерел існування, необхідним складником конституційного права на забезпечення життєвого рівня (стаття 48 Конституції України), який принаймні не може бути нижчим від прожиткового мінімуму, встановленого законом, то звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції України не допускається. Зупинення його дії можливе за умови введення відповідно до пункту 31 частини першої статті 85 та пункту 19 статті 92 Конституції України надзвичайного стану (стаття 64 Конституції України).

Ведучи мову про звуження змісту та обсягу прав і свобод людини, варто згадати тлумачення цих понять Конституційним Судом України, який зазначив, що «зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку. Обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру. Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики (абзаци п'ятий, шостий пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005).

З часом Конституційний Суд України розширив своє формулювання стосовно можливого обмеження реалізації конституційних прав і свобод. Відповідно до його позиції такі обмеження не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися винятково Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути зумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалі-

зацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права (абзац третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016).

В цьому контексті привертає на себе увагу також тлумачення змісту ч. 3 ст. 22 Конституції України, викладене в Рішенні КСУ 5-рп/2018, відповідно до якого «положення частини третьої статті 22 Конституції України необхідно розуміти так, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності». Відразу варто зауважити, що таке розуміння змісту положення ч.3 статті 22 Основного закону України значно відрізняється від того, що було сформоване Судом раніше, наприклад в рішенні № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій)

У своєму Рішенні від 7 листопада 2018 року № 9-рп/2018 [12] у справі стосовно скасування державної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а також встановлення нової суми допомоги при народженні дитини, внаслідок прийняття Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» Конституційний Суд України розтлумачив зміст права на соціальний захист.

Відповідно до його правової позиції право громадян на соціальний захист є комплексним, його зміст визначають як Конституція, так і закони України.

Згідно з частиною першою статті 46 Конституції України складниками права громадян на соціальний захист є право на забезпечення їх у разі: 1) повної, часткової або тимчасової втрати працездатності; 2) втрати годувальника; 3) безробіття з незалежних від них обставин; 4) старості; 5) в інших випадках, передбачених законом. Конституційний Суд України вважає, що складники конституційного права громадян на соціальний захист, зазначені у пунктах 1-4 цього абзацу, не можуть бути скасовані законом, визнаючи за ними статус конституційних прав.

Так, не може бути скасоване законом право на пенсійне забезпечення, яке, як зазначив Конституційний Суд України, «є складником конституційного права на соціальний захист. Згідно зі статтею 46 Конституції України це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення» (абзац перший пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005).

Захист права на пенсійне забезпечення як частини конституційного права на соціальний захист мав місце в кількох рішеннях Конституційного Суду України в 2018 році.

Наприклад, рішення у справі про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання № 1-р/2018 від 27.02.2018 [11], в якому зазначено, що запровадження оподаткування пенсії, починаючи з певного її розміру, є порушенням конституційного принципу рівності за ознакою майнового стану та справедливого підходу до встановлення пенсії, адже її фактичний розмір, що визначається з урахуванням співвідношення між тривалістю страхового стажу та розміром заробітної плати (доходу) застрахованої особи, зменшується. Більше того, на відміну від позиції законодавця, який прирівняв пенсію до різних видів доходів громадян, Суд дійшов висновку, що пенсія – це не дохід, а один із видів соціальних виплат у розумінні ст. 46 Конституції України.

У своєму Рішенні 5-рп/2018 від 22 травня 2018 р. [10] Конституційний Суд України визнав неконституційними законодавчі зміни, якими були виключені положення про право на достроковий вихід на пенсію за півтора року до досягнення пенсійного віку громадянам похилого віку, трудовий договір з якими розірвано з причин, які не залежали від їх волі та не були наслідком дій цих осіб. Конституційний Суд України вважає, що гарантування державою права на достроковий вихід на пенсію громадянам похилого віку було спрямоване на забезпечення цих громадян від такого соціального ризику, як безробіття з незалежних від них обставин, і забезпечення сприятливих умов для їх повноцінного та гідного життя у старості.

Враховуючи наведене, Конституційний Суд України дійшов висновку, що право на достроковий вихід на пенсію було гарантією ефективної реалізації конституційних прав громадян, закріплених у статтях 46, 48 Основного Закону України.

Схожі підходи Конституційний Суд України застосував під час захисту прав осіб, що постраждали від аварії на ЧАЕС. У своєму рішенні № 6-р/2018 від 17.07.2018 на основі аналізу ст. 16 Конституції України і характеру передбаченого нею обов'язку держави Суд визнав необхідність окремого підходу до категорії громадян України, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, підтвердив, що встановлені у законах України пільги, компенсації та гарантії є особливою формою відшкодування завданої цій категорії громадян шкоди, і констатував, що скасування чи обмеження цих пільг, компенсацій і гарантій без рівноцінної їх заміни свідчитиме про відступ держави від її конституційного обов'язку.

Згадані пільги, компенсації та гарантії Суд визнав такими, що захищені Конституцією України від негативних наслідків при внесенні змін до законодавства України. Зокрема, вказано на необхідність застосування ст. 53, 60 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» у редакції, що діяла до їх зміни оспорюваним законом.

За приблизно таким же підходом рішенням у справі про соціальний захист ветеранів війни та членів їх сімей № 12-р/2018 від 18.12.2018 Суд відновив попередній рівень соціального захисту, зокрема, учасників війни та осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною.

Водночас інші складники права на соціальний захист, що не конкретизовані в частині першій статті 46 Основного Закону України або в інших його статтях, на думку Конституційного Суду України, визначає Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, тому він дійшов висновку, що законодавець може змінити, скасувати або поновити їх під час формування соціальної політики держави за умови дотримання конституційних норм та принципів.

Конституційний Суд України, розглядаючи питання конституційності законодавчих змін, які скасували допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку, а також уніфікували суму допомоги при народженні дитини, незалежно від того, яка по рахунку дитина в сім'ї, дійшов висновку, що ці види допомоги є видами державної допомоги у загальній системі соціального захисту населення. Відповідно, він кваліфікував їх як виплати, що мають допоміжний та стимулюючий характер і надаються з метою забезпечення матеріальної підтримки сімей, у яких є діти, створення належних умов для утримання та виховання дітей, захисту їхніх інтересів відповідно до соціальної політики держави у цій сфері.

Конституційний Суд України вважає, що оскільки допомога при народженні дитини, допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та допомога при усиновленні дитини встановлені законом і конкретно не визначені в Конституції України як складники права на соціальний захист, гарантованого їй статтею 46, то Верховна Рада України має свободу дій щодо законодавчого регулювання порядку надання цих видів державної допомоги.

Конституційний Суд мотивував своє рішення, виходячи з того, що «фінансування соціальних та інших зобов'язань держави має бути реальним та здійснюватися відповідно до її фінансово-економічних можливостей».

За юридичною позицією Конституційного Суду України у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства; проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю.

Оцінюючи допустимість обмеження або скасування соціальної допомоги сім'ям з дітьми, варто брати до уваги положення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Відповідно до ст. 10 держави визнають, що «сім'я, яка є природним і основним осередком суспільства, повинні надаватися по можливості якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їх виховання». Частина 1 статті 11 передбачає, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Тобто зміст та обсяг прав людини має розширюватися. Як зазначає Н.Г. Плахотнюк, «узаконюючи соціальні гарантії на рівні законів, держава бере на себе відповідні зобов'язання. Відступ від останніх, у тому числі й на основі рішень Конституційного Суду України, свідчить про те, що значна частка соціальних гарантій постають скоріше нормами-деклараціями, а не нормами прямої дії [7, с. 82].

Висловлена в Рішенні №9-рп/2018 позиція Конституційного Суду України неоднозначно сприймається серед правників та науковців. Зокрема, суддя КСУ С.В. Сас в окремій думці [3] до цього рішення звертає увагу на нове розуміння Конституційним Судом України змісту частини третьої статті 22 Конституції України, а саме: «положення частини третьої статті 22 Конституції України необхідно розуміти так, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності».

Логічно постає питання, чи можна таку практику Суду розглядати як еволюційне тлумачення змісту норми Конституції України? Загалом практика динамічного (або еволюційного) тлумачення широко застосовується Європейським судом з прав людини, який тлумачить зміст прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, розвиваючи їх, вра-

ховуючи актуальний стан розвитку суспільства. Як справедливо зазначає С.І. Палешник, принцип динамічного тлумачення дозволяє забезпечити максимально ефективний захист прав і свобод людини в умовах постійної еволюції європейських стандартів у галузі прав людини [6, с. 150]. Інший вітчизняний науковець А. Федорова зауважує, що «Суд все більш широко тлумачить конвенційні права, включаючи все більше соціальних аспектів, що зобов'язує держави, виконуючи його рішення, поступово розвивати своє соціальне законодавство та практику...» [13]. Вищевикладене дає підстави підсумувати, що можлива зміна судами своїх правових позицій зумовлена виникненням нових соціальних передумов, але важливо підкреслити, що зміна в тлумаченні нерозривно пов'язана з розширенням змісту права, тобто покращенням стану особи, а не кроком назад.

Суддя Конституційного Суду України О.В. Касмінін у своїй окремій думці [4] до рішення КСУ 9-рп/2018 справедливо зауважив, що Суд не повинен надавати право законодавцю обмежувати чи скасовувати соціальні пільги громадян, посиляючись на фінансово-економічні можливості держави без надання відповідних розрахунків та іншої доказової бази, яка б підтверджувала конкретну необхідність такого обмеження чи скасування.

Тим паче, що в Рішенні 9-рп/2018 Конституційний Суд України зазначив, що зміни законодавства у соціальній сфері, складна фінансово-економічна ситуація, потреба в забезпеченні збалансованості Державного бюджету України не повинні призводити до порушення гідності людини, яка належить до фундаментальних цінностей, захищених Конституцією України, та становить основу системи конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина. Обов'язковим складником людської гідності є доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень.

Ми підтримуємо таку позицію, адже вона базується на абсолютній забороні свавільного, необґрунтованого обмеження прав людини. Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, в більшості випадків, коли йдеться про обмеження прав людини, правомірність таких заходів має базуватися на наступних трьох критеріях: таке обмеження передбачене законом, має переслідувати легітимну мету, а також заходи мають бути обґрунтовані з точки зору принципу пропорційності.

Суддя С.В. Шевчук в своїй окремій думці [5] звернув увагу на такий важливий аспект законотворення, як юридична передбачуваність реалізації законів та інших нормативно-правових актів, що виступає складником конституційного принципу верховенства права. Крім того, варто нагадати і про принцип правової визначеності, який вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності. І саме на органи державної влади покладається обов'язок забезпечувати стабільність існуючих правовідносин. Так, на думку С. Шевчука, при проведенні соціальної політики органи публічної влади мають поважати інтереси й правомірні очікування осіб, які отримують соціальні виплати та допомогу, призначені на підставі закону.

У Доповіді «Верховенство права», схваленій Європейською Комісією «За демократію через право» [1], також зазначено, що держава зобов'язана дотримуватись законів, які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути проголошений наперед – до його застосування, має бути передбачуваним щодо його наслідків, тобто він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку; юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними. Юридична визначеність також означає, що держава загалом повинна дотримуватись узятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки (поняття «законні очікування»).

Висновок. Аналіз практики Конституційного Суду України у вирішенні питань права на соціальний захист дає змогу спрогнозувати, яким чином вирішуватимуться в подальшому аналогічні справи за конституційними скаргами – новим інструментом захисту прав людини в органі конституційної юстиції, запровадженням шляхом внесення змін до Основного Закону України в частині правосуддя. За період з 30 вересня 2016 по 31 січня 2019 року до Конституційного Суду України надійшло 1237 конституційних скарг [2]. За даними Голови КСУ С. Шевчука, лише 31% з них відповідав законодавчо встановленим критеріям прийнятності. Більшість з цих скарг стосуються питань права на соціальний захист. Отже, під час вирішення питань конституційності законодавчих положень, які скасовують або обмежують певні соціальні права, пільги, види соціальної допомоги, важливо аналізувати їх крізь призму принципу верховенства права, в комплексному поєднанні з ключовими положеннями Конституції України про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (стаття 3 Конституції України).

Список використаних джерел:

1. Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. № 10, 2011. С. 168–184.
2. Голова КСУ Станіслав Шевчук: «У Конституційному Суді має відбуватися боротьба ідей, а не людей» (Заголовок з екрану). URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/135041-golova-ksu-stanislav-shevchuk-u-konstitutsiyomomu-sudi-maye-vidbuvatisya-borotba-idey-a-ne-lyudey>.
3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb09d710-18#n2>
4. Окрема думка судді Конституційного Суду України Касмініна О.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na09d710-18#n2>
5. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc09d710-18#n2>
6. Палешник С.І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Палешник Сергій Іванович; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 185 с.
7. Плахотнюк Н.Г. Соціальні гарантії прав людини та економічні можливості держави. *Вісник НАДУ*. № 3. 2013. С. 77–85.
8. Приєшкіна О.В. Права людини в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Правова держава*. № 26. 2017. С. 33–40.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 1, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07>.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2-7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-18>
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18>.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18>.
13. Федорова А.Л. Влияние практики Европейского суда по правам человека на развитие социального права государств Совета Европы [Электронный ресурс]. *Социальное и пенсионное право*. 2013. № 2. URL: <http://www.center-bereg.ru/o796.html>.